

UDK 930.253:347.7(497.4)"1975/1994"

Arhivsko gradivo sodišč združenega dela, zanimiva dediščina zadnjega obdobja socializma

JELKA MELIK

doc. dr., višja svetovalka – arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1127 Ljubljana

IZVLEČEK

Danes slovenski arhivi prevzemajo arhivsko gradivo, ki je nastalo pred sprejetjem zadnje jugoslovanske ustave leta 1974, pa tudi dokumente tistih institucij, ki so v novem družbenem sistemu po letu 1991 izgubile svojo funkcijo. V pravosodju so to predvsem dokumenti samoupravnih sodišč. Med njimi so odločno najpomembnejša splošna sodišča združenega dela, ki so delovala med letoma 1975 in 1994. Arhivsko gradivo mora postati predvsem gradivo, ki je nastalo ob opravljanju temeljne dejavnosti sodišč. To so spisi z oznakama S in Sp, vključno z vpisniki in morebitnimi imeniki, ki bodo koristni za boljšo preglednost in uporabnost gradiva. Prav tako bomo ohranili dokumente sodne uprave (spise Su in SuZ), vključno z razpoložljivimi evidencami. Zaradi narave dejavnosti teh sodišč se ne bomo odločali samo za odločbe, temveč bomo ohranili predvsem tudi zaslišanja udeležencev sodnega postopka.

ABSTRACT

ARCHIVE MATERIALS OF THE COURTS OF ASSOCIATED LABOUR INTERESTING HERITAGE FROM THE LATE PERIOD OF SOCIALISM

Today the Slovene archives are receiving the archive materials that were produced before the adoption of the last Yugoslav constitution in 1974 as well as the documents of the institutions, which lost their function in the new social system after the year 1991. Judiciary documents are mainly related to self-managing courts. Courts of associated labour, which were active from 1975 to 1994, are by far the most important among them. The archive materials should above all include the documents that were produced when the courts performed their basic functions. Those files are marked S and Sp and include registers and possible directories, which will facilitate the examination and use of the documents. The documents of judicial administration (files marked Su and SuZ) will also be preserved, together with all available records. Due to the nature of those courts we will keep not only decisions, but also the hearings of the participants in the judicial procedure.

Najusodnejša naloga arhivistov pri nas je določanje dokumentov, ki bodo iz državnih organov, pri katerih so nastali, prispeli v arhivska skladišča in ostali na voljo za raziskave in druge namene zanamcem. Danes slovenski arhivi prevzemajo arhivsko gradivo, ki je nastalo v času pred sprejetjem zadnje jugoslovanske ustave leta 1974, pa tudi dokumente tistih institucij, ki so v novem družbenem sistemu po letu 1991 izgubile svojo funkcijo. V pravosodju so to predvsem dokumenti samoupravnih sodišč. Za tiste, ki določamo, katero dokumentarno gradivo je arhivsko gradivo, je nujno, pa tudi zanimivo in vznemirljivo, da se, preden dokončno zapečatimo usodo "starih papirjev", nekoliko pomudimo pri dogajanjih v tistem času.

Arhivist gleda na določeno obdobje skozi več oken. Eno je uradna predstavitev določenega obdobja. To nam pregledno in jasno podajajo predvsem učbeniki ustavnega prava tistega časa. Drugo je kritičen pogled na obdobje. Tretje okno so razni spomini ter znanstvene študije kasnejšega časa, tako uradne kot neuradne. Vsi pogledi

morejo prispevati k oceni pomembnosti dokumentov.

Dokumenti, ki pravkar prihajajo v arhive, so nastali glede na veljavno ustavo v predzadnjem in zadnjem obdobju socialistične družbene ureditve v Sloveniji. Vsaka ustava pa ni le vodilo nove dobe, ampak tudi rezultat sprememb in razvoja prejšnje. Osrednja točka našega zanimanja je torej ustava iz leta 1974, tako zvezna kot republiška. Učbenik ustavnega prava pravne fakultete v Ljubljani iz leta 1976 nam daje kratek in zelo jasen pregled dogajanj v šestdesetih in na začetku sedemdesetih let. Z željo, da bi ujeli tudi "duha" tistega časa, ga podajamo skoraj v celoti:¹ "V obdobju po sprejemu ustave SFRJ leta 1963 in republiških ustav, je bil poudarek na nadaljnem razvoju sistema socialistične demokracije. Ti procesi pa so potekali v dveh smereh.

Na eni strani je šlo za nadaljnjo krepitev vseh oblik samoupravljanja v organizacijah združene-

¹ Majda Strobl, Ivan Kristan, Ciril Ribičič, Ustavno pravo SFR Jugoslavije, Ljubljana 1976, str. 82-84.

ga dela in v družbi kot celoti. Značilnost teh prizadevanj je bila v tem, da je bil močan poudarek dan na nadaljni krepitvi materialne osnove samoupravljanja in na nadaljnji deatizaciji razpolaganja s presežno vrednostjo ...

Z gospodarsko reformo leta 1965 se je pričela odločna usmeritev na prerazporeditev narodnega dohodka v korist delovnih organizacij, tako da bi lahko prevzele vlogo glavnega nosilca razširjene reprodukcije ... Vendar pa reforma ni zajela celotnega gospodarskega sistema: še naprej je ostal star sistem planiranja, devizni sistem, zunanje-trgovinski sistem itd.

To je med drugim tudi omogočalo, da so v našem družbenem razvoju prihajale do izraza težnje po razraščanju tehnokratskomopolitičnih odnosov. Kot pravi Edvard Kardelj (Temeljni vzroki in smeri ustavnih sprememb, str. 12, Ljubljana 1973) je vir tega pojava predvsem v tem, da se je opredmeteno minulo delo združenih delavcev začelo vse bolj izmikati samoupravnemu nadzorstvu delavcev. Odtujeni skladi družbene akumulacije so se začeli osamosvajati v rokah upravljalških vrhov v proizvodnji, v zunanji trgovini, v notranji trgovini, v bankah idr. Če bi ti pojavi prerasli v prevladujočo lastnost proizvodnih odnosov, bi ne samo vse bolj omejevali samoupravnih pravic delavcev, ampak bi čedalje bolj spodkopavali tudi sistem družbene lastnine. Razraščanje tehnokratskoupravljalških monopolov, ki niso le samoupravni kontroli delavcev odvzeli nadzora nad večjim delom sredstev razširjene reprodukcije, ampak so se izmikali tudi nadzoru in usmerjanju državnih organov, je zahtevalo odločnejši poseg v družbenoekonomske odnose.

V neposredni socialistični demokraciji je potrebno močneje poudariti njeno razredno vsebino. Zagotoviti je treba odločilen vpliv delavskega razreda na razpolaganje z narodnim dohodkom in na odločanje organov oblasti, ter organov samoupravljanja na vseh ravneh ... Ta prizadevanja so dobila svoj odločilen izraz predvsem v ustavnih amandmajih (XX-XIII) iz leta 1971 (delavski amandmaji). Prizadevanja za krepitev neposredne demokracije delavskega razreda so bila povezana z borbo zoper razraščanje tehnokracije in birokracije.

Vsa ta prizadevanja za nadaljnje uveljavljanje socialistične demokracije so po letu 1971 dobila obliko borbe za ustanavljanje in uveljavljanje temeljnih organizacij združenega dela ...

Drugi vidik prizadevanj za nadaljnji razvoj samoupravljanja in sistema socialistične demokracije sploh, se je odvijal na ravni federacije in mednacionalnih odnosov.

Šlo je za nadaljnji razvoj odnosov v federaciji s ciljem okrepiti enakopravni položaj jugoslovanskih narodov in narodnosti v federaciji in samostojnost republik in pokrajin do federacije, to pa pomeni, da je šlo za graditev samoupravne jugoslovanske federacije.

Na eni strani je bila poudarjena potreba po ekonomski samostojnosti vsakega naroda, ki naj mu zagotavlja samostojnost pri delu in pri razpolaganju s sadovi svojega dela, na drugi strani pa je bila poudarjena medsebojna povezanost in soodvisnost jugoslovanskih narodov ...

Odnosi v federaciji so se začeli spreminjati z ustavnimi amandmaji iz leta 1967 in so bili zaokroženi z ustavnimi amandmaji iz leta 1971 oziroma v novi ustavi SFRJ. Prišlo je do nove razdelitve pravic in dolžnosti med federacijo na eni ter republikami in avtonomnimi pokrajinami na drugi strani, do sprememb v organih federacije itd. ..."

Taka je bila razlaga oblasti. Kako so videli resnico drugi? Kaj vse je spremljalo in kaj povzročilo nastanek novega, zadnjega obdobja socializma in hkrati zadnjega obdobja Jugoslavije ter kasneje tudi njun konec, nam odkrivajo predvsem članki, ki so začeli izhajati v drugi polovici osemdesetih let. Naj opozorim le na prispevek F. Bučarja²: "Razvoj, ki ga je sprožila uvedba samoupravljanja in gospodarska reforma iz leta 1965, osamosvajanje gospodarstva iz administrativnih vezi državnega urejanja, vse večje uveljavljanje ekonomskih zakonitosti – spremljano z vidnim naraščanjem blagostanja in življenjskega standarda – je prišlo do vrha svojih možnosti v okviru obstoječega integrativnega mehanizma. Nadaljevanje v tej smeri – zlasti zunanji opazovalci so v Jugoslaviji videli prvo zgodovinsko možnost, da ureditev po sovjetskem vzorcu iz lastne notranje moči preraste v nek socializem demokratičnega kova, ki bi bil sprejemljiv tudi za Zahod – pa je seveda zadevalo na revizijo nekaterih temeljnih ideoloških sestavin političnega dogmatskega korpusa, kot nam je bil posredovan iz SZ ..." Potrebne so bile, trdi pisec, "odločitve, ki so v veliki meri predstavljale ne samo nove praktične prilagoditve, pač pa revizijo nekaterih temeljnih postavk partijske ideologije ..." To pa po Bučarjevem mnenju za partijo ni bilo sprejemljivo, saj bi na koncu pripeljalo do ukinitve njenega političnega monopola. Zato se je odločila za novo smer. Sledili so ustavnimi amandmaji, nato nova ustava leta 1974 in nato zakon o združenem delu. Preusmeritev je pomenila novo "reafirmacijo partije, odmik od ekonomsko tržnega gospodarstva, večje usmerjevalne pristojnosti države, dogovorno ekonomijo in disperzijo organiziranosti v tozde, zlasti pa začetek velikega zadolževanja v tujini. Posledice so znane." Podobne ugotovitve lahko opazimo tudi v obsežni monografiji Liberalizem v Sloveniji. Avtor B. Repe je svojo temeljito raziskavo obdobja pred letom 1974 gradil ob upoštevanju obstoječe literature predvsem na partijskem arhivskem gradivu in izpovedih njenih članov. Poglejmo si nekaj

² France Bučar, Ob smrti Staneta Kavčiča, Nova revija 1987, letnik VI, št. 58-60, str. 527-529.

trditev iz izvlečka na koncu knjige: "Federalizacija države, pa tudi ZKJ, se je ob sočasnem poskusu gospodarske reforme v drugi polovici šestdesetih let vendarle začela in v takih bolj sproščenih razmerah so v posameznih nacionalnih delih ZKJ, najprej v Sloveniji, začele nastajati 'liberalne struje'. Slovenski 'liberalizem' je izhajal iz predpostavke, da je mogoče z vztrajno notranjo kritiko sistem tudi strukturno spreminjati. Pri tem pa je ostajal znotraj socialističnega sistema in večinoma tudi vodilne vloge ZK s hkratno zahtevo po pluralizmu tedaj obstoječih družbenopolitičnih organizacij. Najbolj radikalna zahteva je obsegala reorganizacijo SZDL po načelih Osvobodilne fronte z možnostjo vključitve različnih nazorskih skupin, ki bi imele samostojne programe in pravico do kritike uradne politike. Ob normalnem razvoju bi to pripeljalo v dvostrankarski socialistični sistem, nato pa tudi v večstrankarski pluralizem. Zagovorniki 'liberalizma' so v osnovi priznavali družbeno lastnino, vendar so se zavzemali tudi za druge oblike ..." Toda prišlo je do močnega pritiska konzervativnejše struje in njene zmage, ki ji je sledilo "ideološko čiščenje na vseh pomembnejših družbenih področjih. Vzporedno s političnim obračunom je potekalo tudi normativno vpeljevanje novega ekonomskega in političnega sistema, ki se je končalo s sprejetjem ustave leta 1974. Glavne zahteve liberalno-nacionalnih gibanj v Jugoslaviji so bile normativno uresničene. Ekonomski in politični del, ki je bil utemeljen na obračunu z 'liberalizmom', je vpeljal koncept samoupravnega sporazumevanja in družbenega dogovarjanja. Po njem naj bi družbeno življenje temeljilo na delovanju – samoupravljanju – na delovnih mestih in v komunah – krajevnih skupnostih, občinah. Tu naj bi neposredno uresničevali svoje pravice, cilj pa naj bi bil dosežeti, ko bo z radikalnim spreminjanjem obstoječega prišlo do visoke stopnje integriranosti med ljudmi v socialnem, delovnem, zlasti pa ideološkem pogledu. Ekonomski sistem, ki ga je vpeljal novi koncept, je bil entropičen in nekonkurenčen. V Sloveniji je ponovno prevladala realsocialistična ekonomska logika z velikimi industrijskimi kompleksi, nekvalificirano delovno silo, uvoženo iz drugih republik, ob sočasnem odhajanju šolanih ljudi v tujino. Kompenzacija za popolno ideološko in kadrovsko kontrolo v ZK je bil lažni socialni mir, ki je ljudi uspaval in spodbujal nekonkurenčnost na vseh področjih, kar je Slovenijo in Jugoslavijo v osemdesetih letih pripeljalo do hude ekonomske krize, v devetdesetih pa tudi do razpada države in državljanske vojne."³

Kakorkoli že, leta 1974 so bila ustanovljena sodišča združenega dela, ki so predmet mojega prispevka. Zvezna in slovenska ustava sta spre-

menili in dopolnili določila o sodstvu v obliki večje prilagoditve samoupravnemu družbenemu sistemu. Zato so bila v sodni sistem uvedena poleg rednih sodišč kot organov državne oblasti tudi samoupravna sodišča kot družbeni organi. Ta druga, nova vrsta sodišč naj bi bila popolnoma enakopravna prvim, tradicionalnim sodiščem, v okviru svoje pristojnosti seveda. Tudi zanje so zato veljala enaka načela delovanja, kot neodvisnost, vezanost na ustavo, zakone in samoupravne splošne akte, javnost obravnavanja, udeležba občanov pri sojenju, izvršljivost odločb, pravico do spremembe le-teh pa so imela le višja sodišča (redna in izredna pravna sredstva). Samoupravna sodišča naj bi bila praviloma ustanovljena s samoupravnim aktom, tudi s sporazumom strank. V tem so se razlikovala od rednih sodišč, ki so nastajala le na podlagi zakona. Predvideno je bilo, da bi nova vrsta sodišč zrasla na vseh področjih, ki so jih delovni ljudje v okviru združenega dela samoupravno urejali, kakor tudi odločali v sporih o pravicah, s katerimi so prosto razpolagali, kolikor seveda ni bilo z zakonom določeno, da določene vrste sporov rešujejo redna sodišča. Samoupravna sodišča naj bi delovala kot sodišča združenega dela, arbitraže, razsodišča, poravnalni sveti ali s kakšnim drugim imenom. Ustava SFR Jugoslavije⁴ je natančneje opredelila samo eno vrsto samoupravnih sodišč, in sicer sodišča združenega dela (skrajšano SZD). Odredila je tudi, in to se zdi presenetljivo, da morajo biti načela o ustanovitvi, pristojnosti in sestavi sodišča ter postopek pred tem sodiščem določena z zveznim zakonom. Izjemna ustavna zahteva, da zveza uredi poleg postopka tudi organizacijo in pristojnost, je verjetno izvirala iz potrebe po enakih rešitvah v federaciji. Namen SZD je bil varovati samoupravna razmerja v smislu ustavnih načel. V ospredju je bil torej samoupravni sistem in temu se je moral podrediti interes posameznika. To je bil tudi razlog za ustanovitev te posebne vrste sodišč. Pristojnost in delovanje SOZD je torej v grobih obrisih opredelila ustava SFR Jugoslavije in podrejeno ustava SR Slovenije v 226. oziroma 281. členu, konkretnije pa zvezni in kot podrejen republiški zakon o sodiščih združenega dela, ki sta bila oba sprejeta v letu 1974.⁵ Sodišča združenega dela naj bi predvsem odločala o obstoju pogojev za organiziranje temeljnih organizacij združenega dela in delovnih skupnosti ter o zahtevah za varstvo pravice dela z družbenimi sredstvi in varstvu drugih samoupravnih pravic ter družbene lastnine. Prav tako naj bi sodišča reševala spore glede organiziranja in izločitve temeljnih organizacij združenega dela ter spojitve, pripojitve in razdelitve organizacij združenega dela; spore o sklepanju in izvajanju sa-

³ Božo Repe, *Liberalizem v Sloveniji*, Borec, Ljubljana XLIV/1992, št. 9-10, str. 938-341.

⁴ Člen 226.

⁵ Uradni list FLRJ 24/74 in Uradni list SRS 38/74.

moupravni sporazumov o združevanju in medsebojnih razmerjih v združenem delu in končno druge vrste sporov v družbenoekonomskih in drugih samoupravnih odnosih, ki jih je določal zakon. Sodišča združenega dela naj bi se kot sodišča prve stopnje ustanovila za eno ali več občin ali za republiko oziroma avtonomno pokrajino. V republici oziroma avtonomni pokrajini naj bi bilo ustanovljeno sodišče druge stopnje kot najvišje sodišče za reševanje sporov v okviru samoupravnih in drugih določenih družbenoekonomskih odnosov.

Slovenski zakon o sodiščih združenega dela je predvidel v Sloveniji dve vrsti sodišč združenega dela: splošna in posebna. Splošna sodišča združenega dela so bila ustanovljena z zakonom, in sicer v Brežicah, Celju, Kopru, Kranju, Ljubljani, Mariboru, Murski Soboti, Novem mestu, Novi Gorici in Postojni (deset sodišč). Za posebno sodišča združenega dela pa je dajal zakon možnost, da jih ustanovijo samoupravne interesne skupnosti na področju družbenih dejavnosti. Najvišje sodišče združenega dela v republici je postalo Sodišče združenega dela SR Slovenije s sedežem v Ljubljani. V njegovo pristojnost je sodilo predvsem odločanje o pritožbah zoper odločbe sodišč združenega dela prve stopnje (tako splošnih kot posebnih). Prav tako je bilo sodišče pristojno za odločanje na prvi in zadnji stopnji v sporih o zakonitosti akta skupščine družbenopolitične skupnosti; z njim je bil organizaciji združenega dela, samoupravni interesni skupnosti in drugi samoupravni organizaciji odrejen začasen ukrep zaradi spodkopavanja samoupravnih odnosov, kršitve drugih družbenih interesov ali neizpolnjevanja z zakonom določenih obveznosti. Sodišče združenega dela Socialistične republike Slovenije je bilo zadolženo tudi za odločanje v sporih o pristojnosti med splošnimi sodišči, posebnimi sodišči ter med splošnimi in posebnimi sodišči na območju Socialistične republike Slovenije.

Delegati najvišjih SZD iz republik oziroma avtonomnih pokrajin pa naj bi na skupni seji usklajevali sodno prakso glede uporabe zvezne ustave in zveznih zakonov v posameznih republikah.

Sodišča združenega dela so začela delovati leta 1975. Republiški sekretar, pristojen za pravosodje, naj bi predpisoval načela za notranje poslovanje sodišč in izdajal predpise za pisarniško poslovanje sodišč ter navodila za vodenje statističnih podatkov. Poslovnik za sodišča združenega dela⁶ je bil izdan šele leta 1981, do takrat pa so se smiselno uporabljale določbe pravilnika o notranjem poslovanju sodišč (sodnega poslovnik).⁷ Poslovnik sodišč združenega dela nas posredno seznanja z vrstami gradiva, ki so pri njih nastajala. Zaradi evidence zadev, ki so jih obrav-

navala, so namreč tudi ta sodišča morala voditi vpisnike. V vpisnik Su so vpisovala zadeve sodne uprave, v vpisnik Su Z zadeve sodne uprave zaupne in strogo zaupne narave, v vpisnik S sporne zadeve o katerih so odločala na prvi stopnji, v vpisnik Pom vse zadeve pravne pomoči, v vpisnik PZNA predloge za preizkus zakonitosti dokončnih odločb notranjih arbitraž in v vpisnik R razne zadeve, ki niso sodile v noben drug vpisnik. Sodišče združenega dela SR Slovenije je vpisovalo zadeve, ki jih je reševalo kot sodišče druge stopnje v vpisnik Sp in zadeve, v katerih je odločalo na prvi in zadnji stopnji v sporih o zakonitosti akta skupščine družbenopolitične skupnosti, s katerim je bil organizaciji združenega dela, samoupravni interesni skupnosti ali drugi samoupravni organizaciji odrejen začasen ukrep družbenega varstva, v vpisnik ZA. Sodišča so vodila tudi razne pomožne knjige, na primer seznam pregledov sodišča, seznam stalnih sodnih izvedencev, sejno knjigo, poslovni koledar ter stvarne in imenske imenike k nekaterim vpisnikom.

Sodišča so delovala do leta 1994. Za določitev, katero gradivo bo postalo arhivsko, nas zanima predvsem gradivo, ki je nastalo ob opravljanju temeljne dejavnosti sodišč. To so torej spisi z oznakama S in Sp, vključno z vpisniki in morebitnimi imeniki, ki bodo omogočali boljšo preglednost in uporabnost gradiva. Prav tako bomo ohranili dokumente sodne uprave (spise Su in SuZ), vključno z razpoložljivimi evidencami.

Zakaj bi ohranjali celotne spise in ne le njihovih odločb? Prav odgovoru na to vprašanje je bil namenjen ta prispevek in predvsem njegov nekoliko nenavadni, prvi del. Mislím, da je čas, ki je minil od nastanka dokumenta, prinesel nova vprašanja, nove probleme, ki jih, ko je gradivo nastajalo ali je bilo morda izdano navodilo za odbiranje arhivskega gradiva iz dokumentarnega gradiva, še ni bilo. Ob dediščini sodišč združenega dela in drugih samoupravnih sodišč razmišljamo še posebej o današnji socialni sliki Slovenije, o vse večji razslojenosti, o vse večji brezposelnosti, vse skromnejših pravicah delavcev, vse manjši zaščiti delavcev, o težavah pri zaposlovanju žensk, vse manjši pravni varnosti in podobnem. Ne le pri nas. Tudi v drugih evropskih državah postajajo vse glasnejša neodobranja obstoječe oblike kapitalizma in vse več je iskanj novih možnosti. Bi nam mogli dokumenti teh sodišč pomagati pri razglabljanju o vzrokih za neuspeh samoupravljanja, potrditi obstoječa gledanja in sklepanja, dodati nova vedenja. Dokumenti sodišč imajo zaradi narave sodstva posebno izpovedno moč. Ne le sodne odločbe, temveč tudi, in v našem primeru še posebej, zaslišanja udeležencev sodnega postopka so pomembna za opredelitev časa in dogajanj v njem. Le-ta nam vedno razkrivajo težave, ki so se pojavljale v družbi, in sicer ne na njenem vrhu, temveč v sredini in na dnu.

⁶ Ur.l. SRS št. 14/1981.

⁷ Uradni list SRS, št. 42/59.